

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ КИЄВА
НА ТЛІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
І КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Висвітлено діяльність гімназій Києва — основних закладів середньої освіти в пореформений період. В одному контексті розглянуто розвиток шкільної освіти й народжуваний революційний та український національний рух. Досліджено загальноімперську освітню стратегію, русифікацію суспільства, роль школи як провідної гілки національно-культурного будівництва.

Ключові слова: Київський шкільний округ, попечитель навчального округу, класична гімназія, реальне училище, Києво-Фундуклеївська жіноча гімназія, Колегія Павла Галагана, міністерська гімназія, приватні гімназії.

Освещена деятельность гимназий Киева — основных типов школ, дающих среднее образование в пореформенный период. В одном контексте подаются развитие школьного образования и зарождающееся революционное и украинское национальное движение. Рассмотрена имперская образовательная стратегия, русификация общества, роль школы как определяющего направления национально-культурного развития.

Ключевые слова: Киевский школьный округ, попечитель учебного округа, классическая гимназия, реальное училище, Киево-Фундуклевская женская гимназия, Коллегия Павла Галагана, министерская гимназия, частные гимназии.

The article shows activity of Kyiv gymnasiums — basic establishments of secondary education in a period after reforms. Development of school education and born of revolutionary and Ukrainian movements are given in one context. The author pays attention to the study of general emperors' strategy of education, russification of society and role of school as leading branch in national and cultural building.

Keywords: Kyiv school district, Trustee of the school district, a classic gymnasium, real school, Kyiv Fundukley women gymnasium, Pavlo Galagan College, ministerial gymnasium, private school.

Актуальність дослідження історії розвитку освіти в Україні у різні періоди, зокрема в другій половині ХІХ ст., пов'язана з сучасними процесами в суспільстві. Реформування різних сфер життя, вирішення проблеми національної самоідентифікації українців створюють нагальну потребу осмис-

лити роль школи, забезпечити національну єдність, реалізувати культурно-освітній потенціал населення України.

В українській історичній науці розвиток шкільництва на українських землях, зв'язок між освітою й соціально-політичними, національно-культурними процесами розроблено фрагментарно. Окремі питання проблеми висвітлюються в наукових роботах українських учених Н. М. Дем'яненко, Л. В. Артемової, С. Сірополка, М. К. Смольницької та інших.

Оскільки рівень сучасної освіти України безпосередньо впливає на розвиток суспільства, визначає його перспективи, то й увага науковців, політичних і громадських діячів до цієї проблеми цілком очевидна.

Враховуючи актуальність, наукове та практичне значення теми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету дослідити розвиток і діяльність закладів середньої освіти Києва у другій половині ХІХ ст. на тлі соціально-політичних і культурних процесів.

Обраний період позначений у суспільному житті країни гострими суперечностями. З одного боку, буржуазні реформи 60–80-х рр. ХІХ ст. викликали в Україні бурхливий економічний розвиток, започаткували промислово-технічний переворот, що надало особливого значення подальшому розвитку шкільної освіти, підготовці спеціалістів для різних професій. З іншого боку, все це проводив «зверху» і контролював царський уряд. Досить повільне реформування суспільства, нерозв'язаність багатьох соціально-політичних та національних проблем не могли не викликати протестів найосвіченіших верств населення, студентської та гімназійної молоді, революційного руху.

Водночас в освітніх закладах посилювалась русифікаторська, асиміляційна політика уряду. В результаті розгорнулося «українське національне відродження», кадри якого формувалися в різних ланках українського шкільництва, зокрема у гімназіях. Саме середні освітні заклади Києва — гімназії — було обрано об'єктом вивчення й аналізу в цій роботі.

Київ — давня «колиска» українського державотворення, важливий адміністративний, культурно-освітній центр українських губерній. Предметом дослідження є тенденції і напрями діяльності гімназій Києва у межах поставленої проблематики, а також основні риси загальноімперської освітньої стратегії.

Джерелами дослідження є монографії, підручники, архівні матеріали. Історико-педагогічний підхід спонукає педагогів, школярів і студентів сучасної України до сприйняття проблем української національної освіти, використання досвіду попередніх років.

Аналіз структур середніх освітніх закладів Києва у другій половині ХІХ ст. та механізму державного керівництва ними розкриває загальноім-

перську освітню стратегію визначеного періоду. Як і в попередній період царювання Миколи I (1825–1855 рр.) діяла жорстка вертикаль управління школами на чолі з Міністерством народної освіти (з 1802 р.). На територіях українських губерній існували навчальні округи. 1832 р. утворено Київський шкільний округ на чолі з попечителем (куратором), який був членом Головного правління народних училищ. Попечитель надавав інформацію до Міністерства про поточні справи в окрузі, розбудовував училища різних типів, рекомендував фахівців на посаду університетських професорів і директорів гімназій.

Освітнім центром у Києві став університет Св. Володимира, підзвітний попечителю Київського шкільного округу. Директори гімназій підлягали подвійному контролю: попечителя й університету. В свою чергу вони керували повітовими училищами в губернії [11, с. 22–23].

Організація перших гімназій, зокрема для дівчат у Києві, пов'язана з іменем М. І. Пирогова, який у 1858–1862 рр. виконував обов'язки попечителя Київського шкільного округу. В другій половині XIX ст. окрім Першої (з 1828 р.) та Другої (з 1834 р.) Київських гімназій було засновано майже півтора десятки різних середніх освітніх навчальних закладів — як державних, так і приватних.

1860 р. урочисто розпочалося навчання в першій у Російській імперії жіночій гімназії відкритого типу для представниць усіх без винятку станів — Києво-Фундуклеївській гімназії. Вона мала філію на Подолі, яка стала з часом окремою Києво-Подільською жіночою гімназією. Ці заклади отримали назву «маріїнських», адже їх підтримувала імператриця Марія Олександрівна. Керувало цими гімназіями та жорстко контролювало їх Відомство закладів імператриці Марії на чолі з принцом Петром Ольденбургським, яке діяло в Петербурзі. Фактично управляв гімназіями, так само як і іншими освітніми закладами, І. Фундуклей, котрий п'ятнадцять років був губернатором Києва. Він подарував свій дім для жіночої гімназії, виплачував кошти (1200 руб.) на її утримання. Цей заклад отримав назву в ім'я благодійника [10]. 1869 р. було засновано Київську жіночу гімназію Міністерства народної освіти, яка діяла до 1910 р. [3].

Протягом другої половини XIX ст. формуються різні за структурою та рівнем викладання навчальні заклади, збільшується кількість учнів. За Статутом від 19 листопада 1864 р. створювалися повні (семикласні) та неповні (чотирикласні) гімназії. Вони поділялися також на гімназії з двома класичними мовами (грецькою та латинською) або з однією латинською мовою та реальні гімназії без класичних мов. В історичній літературі цей період отримав назву «короткого часу просвітлення, коли на гімназії дивилися тільки як на просвітницькі заклади» [19, с. 17].

В основу нової реформи освіти 1871 р. було покладено посилення централізації керівництва та контролю за діяльністю навчальних закладів. У гімназіях вводилися єдині державні програми з точним розподілом предметного матеріалу за класами й роками, створювалися загальні правила іспитів. Діяльність учителів і учнів було суворо регламентовано. Крім того, з березня 1871 р. було введено в дію «Інструкцію окружним інструкторам та іншим особам, відрядженим для ревізії гімназій, прогімназій, а також одночасно з ними спрямування навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти», в якій уряд наказував керівництву шкільних округів контролювати діяльність усіх навчальних закладів, особливо приватних шкіл, як можливих розсадників «вільнодумства і крамоли» [1, с. 105].

Одним з положень нової реформи освіти було обов'язкове викладання двох стародавніх мов у класичних гімназіях. Згідно зі Статутом гімназій, який Державна Рада затвердила 19 червня 1871 р., лише класичні гімназії давали право вступати до університетів. Натомість реальні гімназії, котрі називали реальними училищами, позбавлялися такого права. За статутом реальних шкіл від 15 травня 1872 р., вони мали шість класів, але в них міг бути й сьомий — додатковий — клас, що давало право випускникам вступати до вищих технічних закладів. 1875 р. в гімназіях було введено восьмий клас [7].

Школи Києва, як і взагалі Російської імперії, уряд використовував для зміцнення своєї влади, для боротьби з поширенням в українському суспільстві революційних та національних ідей. До навчальних закладів постійно надходили таємні циркуляри, наприклад такі: «Про запобігання розвитку таємних товариств у середовищі учнів» (1872 р.); «Про запобігання втягнення учнів у злочинні товариства» (1879 р.) та інші. Вони змушували викладачів уважно стежити за настроями і думками вихованців, їхніми політичними поглядами. Педагогам рекомендувалося періодично переглядати книги учнів, повідомляти поліції для подальшого розслідування відомості про політичні події, які могли трапитися в навчальному закладі.

Дисципліні в школі приділяли найбільше уваги. Учень мав бути відданий православ'ю, самодержцю та російській народності. Директори київських гімназій були зобов'язані надавати про кожного вихованця таємне повідомлення на ім'я попечителя шкільного округу [4]. Під суворим наглядом перебували й викладачі гімназій. Так, у Державному архіві м. Києва зберігається таємне листування директора Київської жіночої міністерської гімназії княгині Ольги з попечителем навчального округу щодо викладачів, котрим було заборонено педагогічну діяльність як неблагонадійним [3]. В архіві є справа щодо осіб, яким назавжди заборонили викладати в будь-якому закладі. Йдеться про Івана Зеленського, колишнього вчителя міського при-

ходського училища, який налагодив стосунки з членами революційної партії, Естеру Водзиславську, колишню ученицю Варшавської жіночої гімназії, яка була членом таємної організації, про деяких священників римо-католицької Церкви [5].

Головною характеристикою цього часу стало посилення асиміляційної й русифікаторської політики царського уряду, спрямоване на денаціоналізацію українського народу. В другій половині XIX ст. почався масований наступ проти української мови. Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., інші адміністративні урядові укази, циркуляри, розпорядження мали на меті цілковито її усунути з громадського, літературного, наукового життя. Це стосувалося й різних закладів освіти. Переслідування українофілів, жорсткий державний контроль за діяльністю шкіл, посилення поліційно-бюрократичного режиму і впровадження освітньої реформи 1871 р. викликали глибоку кризу шкільної освіти. Подальший соціально-економічний та культурний розвиток українських земель після буржуазних реформ 60–80-х рр. XIX ст. потребував докорінної реформи школи, зміни змісту навчання, методів викладання для того, щоб готувати діяльних, самостійних працівників для всіх сфер життя країни [2, с. 88].

Всупереч політиці царського уряду, в Києві освіта й далі розвивалася, все більше гімназійної молоді брало участь у соціально-політичному й національно-культурних рухах. У 60-х рр. XIX ст. зросла кількість київських гімназистів — членів таємних гуртків. Так, 1863 р. з Першої гімназії виключили групу учнів за «порушення порядку і дисципліни»; 26 учнів Другої гімназії зазнали покарання — виключення з гімназії, утримання в карцері, биття різками. У 70-х рр. учня четвертого класу Добровольського виключили з Першої гімназії за розповсюдження часопису «Земля і Воля» та соціалістичних книг, а учнів Г. Шеффера та П. Кандибу — за розповсюдження революційної літератури. Товариш міністра внутрішніх справ подав міністрові освіти І. Делянову «секретну записку», де назвав прізвища учнів київських гімназій як членів різних нелегальних організацій [12, с. 318].

Серед учителів Першої гімназії було чимало свідомих українців, таких як В. Антонович, О. Андріївський, М. Костомаров, О. Русов, Я. Шульгін та інші. У Другій київській гімназії вчителювали відомі особи: інспектор П. Наumenко, І. В. Вернадський, майбутній перший президент Української академії наук, К. Гірш, автор праць з історичної географії Росії; А. Николаєвський, автор підручника «Історія руської літератури», В. Шульгін, професор Київського університету Св. Володимира, І. Самчевський, видавець літописів Самійла Величка і Граб'янки та інші [12, с. 319].

У Києві 1 жовтня 1871 р. було відкрито загальноосвітню школу особливого типу — колегію Павла Галагана, найвідомішу серед приватних гім-

назій міста. Її заснував і утримував власним коштом відомий український діяч Г. П. Галаган: на честь єдиного сина Павла, який помер 15-річним. За статутом колегія мала на меті: а) готувати певну кількість незаможних юнаків до університету; б) сприяти розвитку педагогічної справи в Росії, готуючи майбутніх педагогів і вихователів. В колегії було чотири класи, які за програмою відповідали чотирьом старшим класам класичної гімназії.

За статутом колегія підпорядковувалася Міністерству народної освіти та університету св. Володимира. Навчалися в ній 16-річні юнаки всіх станів. 30 з них були стипендіатами, що проходили складний відбір, інші 40–50 учнів гімназії навчалися за кошти батьків.

В умовах наступу реакції вдалося відстояти особливий статус колегії. Г. Галаган зумів обійти один із пунктів «Емського указу», який передбачав призначати в школи Київського, Харківського та Одеського шкільних округів переважно вчителів-«великорусов», а «малоросів» розміщати в школи Петербурзького, Казанського округів.

Організаційних принципів керівництва Колегії, які започаткував І. Ничипоренко, дотримувалися також усі наступні директори: З. Архипович, П. Коніський, Я. Колубовський та інші. Навчально-виховна система Колегії акумулювала найкращі надбання представників української педагогічної думки: П. Грабовського, В. Короленка, М. Коцюбинського, М. Пирогова, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка. Основою методики навчання проголошували виключення будь-якого насильства над особистістю, демократизм стосунків між учителем та учнем, здатність забезпечити всі умови для вільного розвитку особистості вихованця, його мислення і культури [13, с. 97].

В навчально-виховній практиці колегії міцно вкорінився принцип індивідуального підходу до учнів. На екзаменаторів та викладачів покладалося завдання не тільки оцінити знання кожного учня, а й урахувати індивідуальні особливості кожного. Схожий принцип використовувався також у взаємодії Колегії та сім'ї. Мета навчально-виховної системи колегії полягала в тому, щоб нівелювати відмінності між юнаками з бідних і заможних родин.

Колегія була одним з небагатьох навчальних закладів, навчально-виховна система якого частково ґрунтувалася на українській національній ідеї. Значною мірою це відбувалося завдяки знайомству учнів з найкращими представниками українського національного руху. Засновник колегії Г. Галаган прагнув підготувати поновлення лав інтелігенції, яка б усвідомлювала ідентичність із власним народом, могла протистояти поширенню польських впливів на українські землі Правобережжя.

Викладачі Колегії — М. Шульженко, П. Житецький, В. Науменко — були членами Київської «старої» громади, сприяли розвитку української культури, беручи участь у роботі освітньо-культурних і наукових товариств. У квартирі самого засновника Г. Галагана колегія проводила перші засідання Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1871–1876 рр.). Членами відділу були Є. Трегубов, Г. Янчевецький, П. Івашенко, П. Житецький. Крім того, викладачі П. Івашенко, І. Глівенко, І. Жданов, П. Житецький, В. Науменко, А. Степович були членами Історичного товариства Нестора-Літописця, яке ставило за мету готувати дослідження з різних напрямів історичної науки, зокрема з історії України, й ознайомлювати з ними широку громадськість. Для цього організовувались виступи науковців з публікацією їхніх робіт [13, с. 77].

Значну увагу педагоги спрямовували на те, як удосконалити середню освіту. Результати методичних розробок і наукових досліджень вони повідомляли на численних наукових і педагогічних з'їздах, друкували на сторінках періодичних видань. У колегії утримувався високий рівень викладання різних дисциплін, що сприяло активнішому залученню юнаків до науки і творчості.

Завдяки авторитету Г. Галагана та культурницькій діяльності її викладачів громадськість визнала колегію як один з осередків культурного життя Києва. Її представники в особі директора, викладачів, вихованців брали участь у численних ювілейних заходах, присвячених різним урочистим подіям. 1880 р. вони надіслали вітальну телеграму до відкриття пам'ятника М. Гоголю в Ніжині; вихованці підготували привітальний адрес Університету св. Володимира з нагоди його 50-річного ювілею в 1884 р., урочистий акт Києво-Печерської гімназії тощо. Отже, участь колегії в громадському житті Києва свідчить про те, що вона стала важливою освітньо-культурною інституцією. Протягом усіх років існування закладу його викладачі в умовах жорстокої політики царського уряду проти будь-яких проявів українофільства сприяли формуванню українського світогляду не тільки своїх вихованців, а й їхнього оточення. Цей навчальний заклад став символом незнищенності українського духу.

На утримання колегії Г. Галаган відписав 12 151 десятин землі зі своїх маєтків, подарував маєток у Києві з двома будинками та кількома флігелями, а також бібліотеку, що її завжди поповнював, зокрема придбав для неї книгозбірню історика Миколи Маркевича.

Колегія зберігала український дух завдяки вмілому комплектуванню її вчительськими кадрами. Директором колегії у 1879–1890 рр. був Іван Нечипоренко, член київської «старої» громади, одним з учителів — Павло Житецький. За директорування І. Нечипоренка учні колегії видавали часопис

«Слово» та заснували історично-літературний гурток. З вихованців колегії вишло багато визначних українських громадських діячів і вчених: академіки А. Кримський, О. Малиновський, професори М. Максименко, М. Чубинський, А. Левицький, академіки В. Липський і А. Богомолець та інші [8].

Отже, колегія Павла Галагана була в XIX ст. однією з небагатьох середніх шкіл Києва, де молодь виховували в пошані до української культури. В більшості інших гімназій молодь набувала національну свідомість завдяки членству в нелегальних гуртках.

Досить помітним явищем серед середніх освітніх закладів міста стала діяльність Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії. Навчання 1860 р. розпочали 40 учениць, серед них донька Київського генерал-губернатора Васильчикова. До кінця першого навчального року налічувалося 75 вихованок, у 1866 р. — 525. На навчання приймали дівчат від 9 до 13 років. Повний курс становив шість років, було відкрито також підготовчий клас. Викладалися такі предмети: Закон Божий, руська словесність, історія (руська і загальна), географія, фізика, французька, німецька та польська мови, малювання, співи, танці, рукоділля. Навчання було платним, однак за незаможних учениць грошові внески платили благодійники.

Авторитету гімназії сприяло призначення офіційними попечителями генерал-губернаторів, губернаторів. Почесними блюстителами були такі відомі представники київського купецтва як М. Б. Гальперин, Л. Б. Гінзбург, М. П. Дегтерев, А. П. Смицько, Л. І. Бродський та інші. Певний час посаду начальника гімназії посідав ад'юнкт професор університету Св. Володимира А. І. Лінниченко. За роки існування гімназії кількість вихованок досягла понад 33 тис. У гімназії навчалася майбутня поетеса Ганна Горенко (Анна Ахматова). Навчальний заклад проіснував до встановлення радянської влади.

Привертають увагу педагогічні прийоми в навчально-виховному процесі шкільного закладу. У Правилах внутрішнього розпорядку гімназії рекомендовано викладати предмети доступно й цікаво, робити так, щоб діти могли зрозуміти матеріал. Важливо звертатися з різними запитаннями до учениць, не відволікати їхню увагу від уроку сторонніми розмовами. Невдоволення адміністрації викликали викладачі, які говорили незрозуміло й в'яло, опитували тільки окремих учениць, вимагали, щоб дівчата сиділи нерухомо та в однакових позах.

Важливою складовою навчально-виховного процесу гімназії була участь учениць у різних виставках, зокрема міжнародних, та організація екскурсій. Так, 1893 р. вихованки Києво-Фундуклеївської гімназії, як і інших навчальних закладів Відомства імператриці Марії, взяли участь у діяльності Руського відділу Всесвітньої виставки у Чикаго, надіславши малюнки, ру-

кодільля, зошити з чистописання. 1896 р. вони надіслали роботи на Всеросійську промислово-художню виставку до Нижнього Новгороду [6]. Після завершення навчання вихованки отримували свідоцтво, яке надавало їм право працювати домашніми наставницями чи вчителювати.

Отже, заборони царської влади та Київської адміністрації не змогли утримати деяких вихованців Київських гімназій від участі в громадсько-політичному житті міста. У кінці XIX ст. зароджувався український національний рух у середовищі гімназійної і студентської молоді. Цей рух набирив найрізноманітніших форм, оскільки його становлення відбувалося в умовах поширення революційно-демократичних ідей, які підтримували члени українських громад. Учні читали твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Павлика, М. Драгоманова, шукаючи в них відповіді на пекучі проблеми економічного та суспільно-політичного життя. І хоча участь вихованців гімназій в учнівських організаціях не була масовою, серед них формувалися майбутні активні учасники національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / Л. В. Артемова. — К. : Либідь, 2006 — 424 с.

2. Дем'яненко Н. М. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX — початок XX ст.): моногр. / Н. М. Дем'яненко. — К. : Фенікс, 2010. — 512 с.

3. Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 55. — Оп. 4. — Спр. 18. — Арк. 5.

4. ДАК. — Ф. 108. — Оп. 5. — Спр. 247. — Арк. 8.

5. Там само. — Ф. 90. — Оп. 1. — Спр. 1960. — Арк. 3.

6. Там само. — Ф. 90. — Оп. 1. — Спр. 2020. — Арк. 4.

7. Там само. — Ф. 95. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 8.

8. Там само. — Ф. 185. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 11.

9. Історія української культури: курс лекцій / О. В. Ліхолог, П. А. Дігтяр, С. Ю. Боева та ін.; під заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилюєвої. — К. : НТУУ «КПІ», 2010. — 336 с.

10. Києво-Фундуклеївська гімназія : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://primetour.ua/ru/company/articles/z-istorii-Kievskih-gimnaziy.htm/>

11. Короткий В. А. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття / В. А. Короткий, С. Г. Біленький. — К. : Київський університет, 1999. — 388 с.

12. Сіропалко С. Історія освіти в Україні / Сіропалко С. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.

13. Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.) / Смольницька М. К. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. — 527 с.